

‘Wilde’ paarden in Limburg van de 9^e tot de 17^e eeuw: een referentie voor natuurbeheer?

DEEL I: HISTORISCHE BRONNEN

Rob Lenders, Radboud Universiteit, Postbus 9010 6500GL, Nijmegen, e-mail: r.lenders@science.ru.nl

‘Natuurlijke’ begrazing is het adagium geworden in het beheer van natuurgebieden, waarbij een vermeende historische of zelfs prehistorische referentie gehanteerd wordt van wilde runderen en paarden die zonder enige vorm van menselijke bemoeienis in de vrije natuur rondliepen. Maar is er wel een historische grondslag voor een dergelijke referentie? Hoe natuurlijk is ‘natuurlijke’ begrazing nu eigenlijk? In dit artikel worden deze vragen als uitgangspunt genomen voor een historische zoektocht naar de geschiedenis van het ‘wilde’ paard in Limburg en omliggende gebieden. In dit eerste deel wordt ingegaan op wat bekend is over ‘wilde’ paarden in Limburg en aangrenzende gebieden in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. In een tweede artikel wordt gekeken naar oude toponiemen.

WILDE PAARDEN OF ‘WILDE’ PAARDEN?

Vrijlopende runderen en paarden worden tegenwoordig vaak ingezet in het terreinbeheer ter vervanging van de Oeros (*Bos primigenius*), uitgestorven in 1627 (VAN VUURE, 2005), en de Tarpan (*Equus ferus ferus*) [figuur 1], in het wild uitgestorven in 1851 en in gevangenschap in 1919 (OLSEN, 2006). De dieren worden daarbij niet alleen gezien als beheerinstrument maar ook als integraal onderdeel van het ecosysteem (VERA, 2000; LINNARTZ & MEISSNER, 2014). De vervangers voor de Oeros [figuur 2] zijn dan veelal Schotse hooglanders, Galloways, en incidenteel Heck-runderen; tevens wordt geëxperimenteerd met de Tauros (GODERIE *et al.*, 2015). De laatste twee rassen zijn intentioneel gefokt om de Oeros ‘terug’ te brengen. Als vervangers voor de Tarpan worden meestal het Konikpaard en de Exmoor pony ingezet (LINNARTZ & MEISSNER, 2014). Van de Exmoor pony’s wordt soms beweerd dat deze niet afstammen van gedomesticeerde paarden, maar dat ze zelf de laatste nog levende wilde paarden zijn. Een van de argumenten die daarvoor worden aangevoerd, is de vermelding van ‘wilde paarden’ in en rond Exmoor in Domesday Book (HOVENS & RIJKERS, 2013). Domesday Book is een uitgebreid overzicht in het Latijn van de

FIGUUR 1

De enige bekende foto van een Tarpan (*Equus ferus ferus*), genomen in de dierentuin van Moskou, 1884. Niet zeker is of het hier wel gaat om een raszuivere Tarpan (foto: publiek domein).

FIGUUR 2
De Oeros (*Bos primigenius*), een in het Holocene uitgestorven grote grazer in Europa. Reproductie van een 16^e eeuwse origineel (afbeelding: Charles Hamilton Smith, publiek domein).

leengoederen en hun houders in Engeland aan het einde van de 11^e eeuw en geldt als een inventarisatie van de bezittingen van Koning Willem de Veroveraar waarover de leenmannen belasting verschuldigd waren (WILLIAMS & MARTIN, 1992). ‘Wilde paarden’ is een aanduiding die in Domesday Book een aantal keren wordt genoemd. Ze zijn echter niet exclusief voor Exmoor, maar worden in Domesday Book ook voor veel andere regio’s in Engeland vermeld; in totaal wel zo’n 98 keer (LENDERS, 2024). Ook in diverse historische documenten afkomstig uit andere streken van Europa wordt het begrip ‘wilde paarden’ regelmatig gemeld, van Zweden tot Spanje en van IJsland tot Oekraïne. Ze zijn daarin terug te vinden onder uiteenlopende benamingen, zoals ‘equi indomiti’ (ongetemde paarden), ‘equi vagi’ (zwervende paarden), ‘equi silvestres’ (wilde paarden) of ‘equi silvatici’ (bospaarden), soms ook als ‘wilde pferde’, ‘wylden perde’, ‘wildra horsa’ en ‘wildra worfa’. Voor een belangrijk deel gaan de verwijzingen echter niet om paarden in neutrale zin of in de mannelijke vorm maar expliciet om merries: ‘equae indomitae’ en ‘equae silvestres’. Opvallend is verder dat vermeldingen van wilde paarden in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd altijd plaatsvinden in zogenaamde transactionele documenten, bijvoorbeeld grondslagen voor te betalen belasting, zoals het Domesday Book [figuur 3], samenwerkingsovereenkomsten, giftakten, rekeningen en testamenten. Met andere woorden: de paarden waarnaar gerefereerd wordt in deze documenten waren altijd iemands bezit of maakten deel uit van iemands leen en waren onderdeel van het economisch verkeer. Dat zien we nooit terug in vermeldingen van andere levende wilde dieren, zoals Wolven (*Canis lupus*), Bruine beren (*Ursus arctos*), of jachtwild als Edelherten (*Cervus elaphus*), Reeën (*Capreolus capreolus*) en Wilde zwijnen (*Sus scrofa*) (behalve dat de jacht op deze dieren veelal voorbehouden was aan de adel). Dergelijke dieren waren nooit onderwerp van

belasting, jaarrekeningen, testamenten, giften of juridische geschillen. Het is daarom gerechtvaardigd er aan te twijfelen of het wel daadwerkelijk gaat om wilde paarden. Als deze dieren een economische waarde vertegenwoordigden is het niet aannemelijk dat ze niet een of andere functie voor de mens hebben gehad en ze dus niet aan een of andere vorm van menselijke controle onderworpen waren. Om die reden is het dan ook beter te spreken over ‘wilde’ paarden.

Onderzoek naar het voorkomen van ‘wilde’ paarden in het verleden kan uitgevoerd worden door te zoeken naar vermeldingen in primaire historische bronnen en/of transcripties daarvan. In dit eerste van twee artikelen over dit onderwerp wordt beschreven wat bekend is over ‘wilde’ paarden in Limburg en

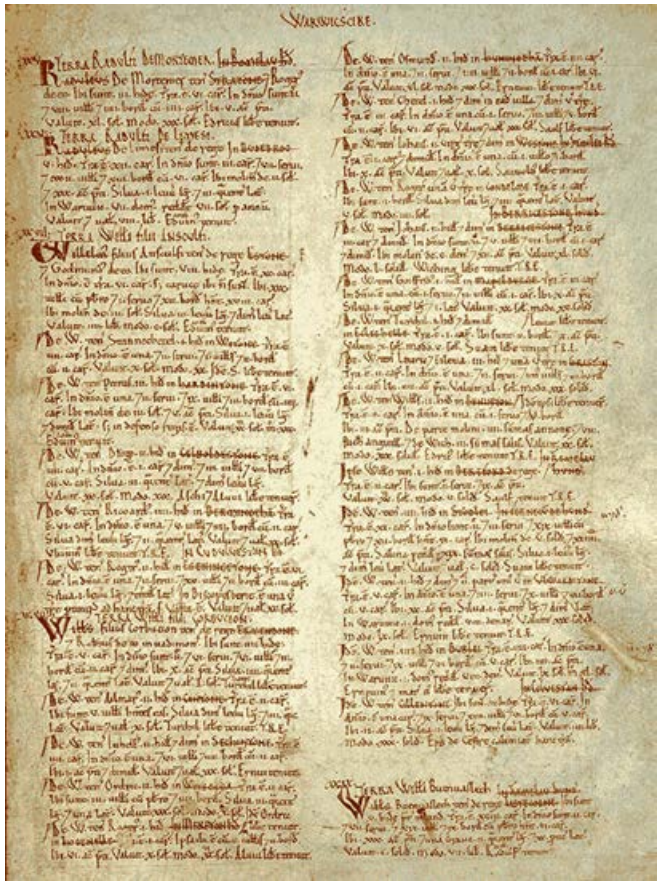
aangrenzende gebieden in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. In het tweede artikel zal worden ingegaan op de betekenis van oude toponiemen met betrekking tot dit onderwerp. We beginnen dit artikel echter met een synopsis van een eerder, continentbreed onderzoek naar het historische voorkomen en de beheerpraktijken van ‘wilde’ paarden in Europa (LENDERS, 2024), waar dit artikel voor een belangrijk deel op gebaseerd is.

‘WILDE’ PAARDEN IN HISTORISCH EUROPA

De vraag die voorligt is waarom ‘wilde’ paarden door hun eigenaren (zonder uitzondering leden van de hogere klassen, met name van de adel en de geestelijkheid) in middeleeuwen en vroegmodern Europa in de vrije natuur werden gehouden en hoe dat in zijn werk ging. Hoewel er een grote variatie in ruimte en tijd was in de dagelijkse praktijken van het op deze wijze houden van paarden vallen er toch ook veel overeenkomsten te constateren. Wat over het algemeen duidelijk is, is dat de paarden zelden of nooit werden gehouden om hun vlees of dat er op gejaagd werd. Het eten van paardenvlees was namelijk al in het jaar 732 verboden door Paus Gregorius III. Maar wat was dan het nut van het houden van paarden in de vrije natuur? De meest voor de hand liggende functie van deze paarden is dat de dieren een rol hebben gespeeld in de landbouw. Dat was aanvankelijk niet voor het ploegen (daar werden ossen voor gebruikt) maar bijvoorbeeld wel om te eggen of als trekpaard voor karren, als pakdieren of voor het aandrijven van paarden- of rosmolens (WILLIAMS & MARTINS, 1992; KEEFER, 1996; HALL, 2005). In heuvelachtig terrein waren pakpaarden vrijwel het enige geschikte vervoermiddel voor grote hoeveelheden goederen (GERHOLD, 1993). Ook in oorlogsvoering speelden paarden een cruciale rol. Dan ging het niet alleen om de grote strijdpaaarden of de betere rijpaar-

den, die onder directe strenge condities gefokt en verzorgd werden, maar ook en vooral om kleinere, ‘inferieure’ paarden voor het vervoer van de legertros met al zijn benodigdheden (DAVIS, 1987; CLUTTON-BROCK, 1992). De behoefte aan dergelijke paarden bestond echter alleen in de piek van het agrarisch seizoen en in oorlogstijd. Daarbuiten vormden deze paarden vooral een kostenpost. Omdat paarden, in tegenstelling tot de meeste runderen, prima voor zichzelf kunnen zorgen zolang er maar voldoende te eten is en ze over water kunnen beschikken, konden ze goed gehouden worden buiten de beschermde omgeving van de hoeve of het kasteel. Vooral op gronden die minder productief waren voor andere vormen van agrarisch gebruik, zoals overstromingsvlakten van rivieren of armere bodems. Telkens wanneer er behoefte was aan werkpaarden konden ze naar believen in de wildernis gevangen worden en aan het werk gezet worden. De wellicht belangrijkste reden om paarden op deze wijze te houden, was echter die van de paardenfokkerij. De ‘wilde’ kudde vormden zo een bron van jonge paarden die dan vervolgens gevangen en getemd werden om ingezet te worden voor allerlei werkzaamheden of om verkocht te worden. Het feit dat de paarden in de wildernis werden gehouden, betekende echter niet dat ze niet beheerd werden. Dat blijkt bijvoorbeeld al uit het feit dat landheren of hun vertegenwoordigers vaak een ‘custos’ (verzorger of toezichthouder) in dienst hadden die specifiek belast was met het dagelijks beheer van de kudde. Een van de taken van een custos was het onderhouden van omheiningen, want de paarden werden zeker niet volledig vrij gelaten in hun doen en laten. De omheiningen bestonden vaak uit ondoordringbare hagen van doornige struiken, bijvoorbeeld meidoorn (*Crataegus spec.*), op aarden wallen die begeleid werden door diepe greppels. Dergelijke omheinde gebieden (die ook gecombineerd werden met andere functies, zoals die van jachtterrein) worden in de historische bronnen aangeduid met termen als parcus, haia of gaard, afhankelijk van de streek waarin ze aanwezig waren. De Duitse stad Stuttgart heeft hier bijvoorbeeld haar naam aan te danken: omheining voor de ‘Stut’, de kudde van paarden [figuur 4]. We weten niet precies hoe groot dergelijke omheinde gebieden waren, maar van één haia in Domesday Book is de oppervlakte bekend: dit omheinde gebied bij Donnelie, Warwickshire had een oppervlakte van een respectabele 600 hectare, een oppervlakte die qua omvang prima geschikt is voor een kudde ‘wilde’ paarden om zichzelf in stand te houden. De ‘wilde’ paarden werden om vier redenen in om-

heinde gebieden gehouden. Ten eerste omdat ze dan gemakkelijker te vangen waren als er behoefte aan was. Ten tweede omdat men dan controle had over de voortplanting; de kudde bestonden vooral uit merries (vandaar dat er in historische documenten veelal sprake is van “equae”) en hun veulens en de eigenaren bepaalden welke hengsten wanneer tot de merries toegang kregen. Deze hengsten werden vaak elders separaat van de merries gehouden. Ten derde was de kudde dan beter beschermd tegen predatie (vooral door Wolven) en eventuele competitie met andere grazers (zoals herten en Reeën). En ten vierde werd zo voorkomen dat de paarden gingen foerageren op de kostbare akkers. Uit het voorgaande blijkt ook al dat het sociale functioneren van deze kudde niet volledig natuurlijk was. De eigenaren bepaalden waar gegraasd mocht worden en met welke hengsten gepaard mocht worden en zij beschermden de kudde tegen predatie en concurrentie. Daarnaast werden er dus uit de kudde in een vroeg stadium veulens ‘geogogt’ en – indien nodig – werd er bijgevoerd.

FIGUUR 3
Een van de bijna 900 folio's van het Domesday Book uit AD 1086 (afbeelding: publiek domein).

FIGUUR 4
Zegel van de stad Stuttgart uit 1312 (afbeelding: publiek domein). Ook de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen en de Overijsselse streek Twente hebben een paard in hun wapen.

FIGUUR 5

Exmoor pony's worden soms verondersteld de laatste echte wilde paarden te zijn. Hoewel het 'primitieve' paarden zijn, zijn ze wel eeuwenlang beheerd en waren ze formeel 'bezit' van de landsheer (foto: Mark Robinson, Williton, UK).

'WYLDE PERT' IN LIMBURG

'Wilde' paarden zijn dus meestal niet als echt wild te beschouwen en de Exmoor pony [figuur 5] vormt hier geen uitzondering op. Het is misschien zelfs bij uitstek een voorbeeld dat het om beheerde paarden ging.

Maar wat is nu bekend van het houden van 'wilde' paarden in Limburg gedurende de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd? Hoewel vermeldingen uit het Limburgse schaars zijn hebben dergelijke praktijken hier wel degelijk plaatsgevonden. Om het beeld van het laten grazen en fokken van 'wilde' paarden in een iets bredere context te plaatsen zijn in onderstaande bespreking ook verwijzingen uit het tegenwoordige Gelderland en Noordrijn-Westfalen meegenomen voor zover deze gebieden relatief dicht in de buurt van Limburg gesitueerd waren. De locaties van de besproken vermeldingen zijn weergegeven in figuur 6. Deze locaties worden hier van zuid naar noord door Limburg besproken om dan via Gelderland en door Noordrijn-Westfalen weer naar het zuiden af te zakken. Veel van onderstaande citaten zijn eveneens opgenomen in VENNER (1985) en daar ook deels uit overgenomen met aanvullingen uit andere bronnen.

Echterwald en Genouwen

In het leenregister van de Graaf van Gelder uit 1326 wordt vermeld dat Jacob van Myrslaer de Jonge "den ganc van den wilden perden in Echterwalt" in leen hield (VAN DOORNINCK, 1898). De term 'ganc' heeft hier betrekking op het recht om de paarden vrij te laten grazen, veelal op 'gemene' gronden, gebieden die onder voorwaarden door gerechtigden gebruikt mochten worden en dus eigenlijk een soort van gemeenschappelijk bezit vormden. Het 'Echterwalt' was een bosgebied dat waarschijnlijk gesitueerd moet worden waar nu het gehucht Echterbosch is gelegen. Een andere vermelding van 'wilde' paarden die betrekking heeft op deze streek komt uit een akte die waarschijnlijk te dateren is als vroeg-15^e eeuws.

Volgens deze vermelding was Herman van Lieveendaal beleend met de hoeve Genouwen, of zoals deze oorspronkelijk genoemd werd 'gen Ouwen', te Montfort "met allen sijnen tobehoren, mit namen die wylde pert mit yren gange op dem walde". Niet helemaal duidelijk is of dat betrekking had op het Echterwald of dat het hier om een afzonderlijk, (nog) niet geïdentificeerd gebied handelde. Het recht om paarden op gemeenschappelijke gronden te laten grazen was hier in de 15^e eeuw klaarblijkelijk geen afzonderlijk object van belening, maar verbonden aan de genoemde hoeve.

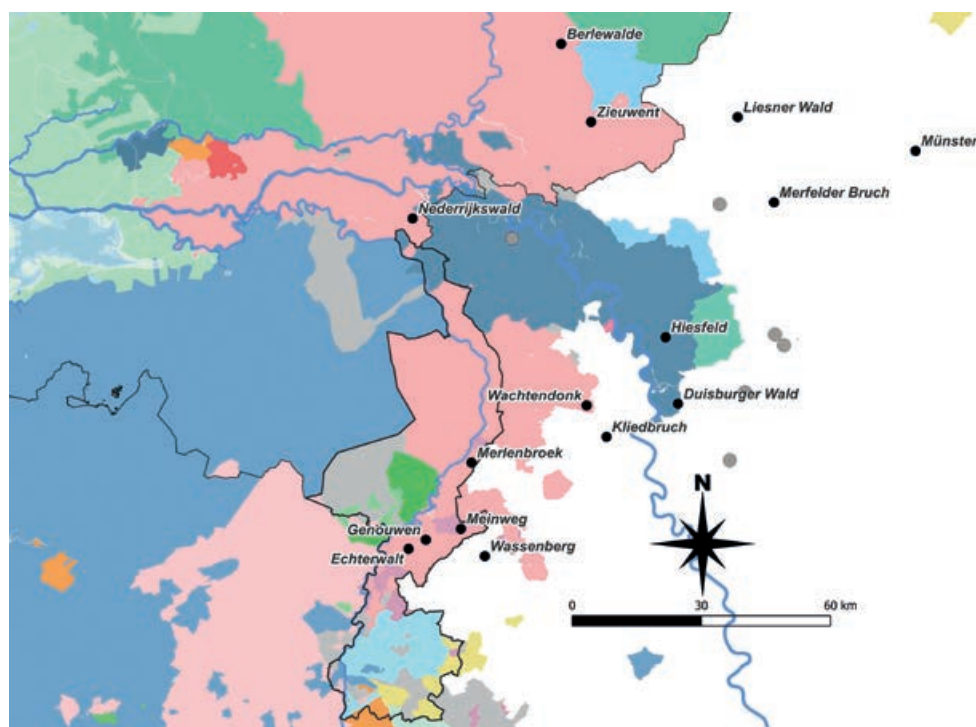
Meinweg en Wassenberg

Voor de Meinweg beperkt het onderzoek zich niet helemaal tot Limburgs grondgebied maar wordt daarin ook "des hertogen bosch" bij Was-

senberg, net over de grens in Duitsland, betrokken. In een zogenaamd houtgeding, gedateerd 13 mei 1659, geeft de Hertog van Gulik te kennen dat hij op de Meinweg "nit allein eine holtznutzliche grobe wilban sondern auch die weide und fangh vieler wilder pferdt gehabt und annoch hebben sollen" (VENNER, 1985). De hertog claimt dus het recht om 'wilde' paarden te mogen laten grazen en vangen op de Meinweg in de daar gelegen wildbaan, een afgesloten stuk bos oorspronkelijk bedoeld voor de jacht [zie voor een impressie figuur 7]. De gebruiksgerechtigden van de gemene gronden hadden de Meinweg volgens de hertog al vóór 1633 "schier zu einer kahler heyden gemacht", zodat "kein wilt noch pferdt sich darauff mehr uff noch unterhalten konnen und also ihre durchleucht dass nutzens diesser so stochtlicher wiltbahnen defacto entsetzt und beraubet worden". Met andere woorden, de Meinweg was zodanig aan overexploitatie onderhevig geweest door de gebruiksgerechtigden van de gemene gronden dat het gebied nauwelijks nog als geschikt voor de paardenfokkerij te kwalificeren was, noch voor de jacht op grofwild. De hertog was naar eigen zeggen als het ware beroofd van zijn recht om paarden te laten grazen op de Meinweg. Overigens gold in het algemeen dat de meeste andere gebruiksgerechtigden van de gemene gronden geen recht hadden om paarden te laten grazen; dat was voorbehouden aan de hogere maatschappelijke klassen, de leenmannen en hun leenheren.

Uit het ruim 300 jaar oudere leenregister van de Hertog van Brabant met betrekking tot de leenmannen en leengoederen in het land van Wassenberg (circa 1350) blijkt dat in die tijd een zekere Everard van Heinsberg in leen hield "der perdeganc op den bosch van Meinewce". Dit recht werd in nagenoeg dezelfde bewoordingen als die van 1350 herhaald in de leenregisters van 1374 en 1396. Volgens VENNER (1985) kan aan deze beide laatste vermeldingen echter geen zeggingskracht worden toegekend met betrekking tot de werkelijke situatie omdat het, be-

houdens enkele aanvullingen, bijna letterlijke kopieën uit voorgaande jaren waren, iets wat wel vaker voorkwam in leenregisters. VANNER (1985) is van mening dat het recht vanaf circa 1500 waarschijnlijk nog slechts in woord bestond en niet meer als zodanig werd uitgeoefend. Er zijn echter geen concrete aanwijzingen dat dit het geval was en waarom anders zou de Hertog van Gulik in 1659 zijn claim op “die weide und fangh vieler wilder pferdt” hebben willen doen gelden als hij er ook niet daadwerkelijk gebruik van wilde maken? Feit is echter wel dat in het rond 1404 aangelegde register van de lenen in de landen van Overmaas het recht van paardengang op de Meinweg ontbreekt; pas in 1502 wordt het opnieuw vermeld: “den stot van den wilden perden up Meynwech”, nu als een recht verbonden aan het leen van de Aldeborg te Arsbeck, vroeger ook wel geschreven als Orsbeke, Ursbeke en Ersbeck, hetgeen ‘paardenbeek’ betekent (zie ook deel 2). Het woord ‘stot’ is afgeleid van het Middelnederduitse woord ‘Stôt’, hetgeen geïnterpreteerd wordt als een omheind gebied voor vrijlopende paarden (“Umzäunung für Pferde im Freien, Pferdebahn”, SCHILLER & LUBBEN, 1887). Later werden onder het woord ook de paarden zelf begrepen (“in dieser Umzäunung behaltenen wilde Pferde”, SCHILLER & LUBBEN, 1887). In het eerder reeds genoemde leenregister van de Hertog van Brabant van circa 1350 wordt Arsbeck ook al genoemd in relatie tot de begrazing met paarden in het vrije gebied: Steven van Orsbeke was het recht verleend “dat sine perde gaen moghen in ‘s-hertoghen bosch van Wassenberghen”. Een niet gedateerde maar vermoedelijk oudere vermelding spreekt over een zekere Johannes van Rismulen “de terra wassembergensi, fidelis ducis de domo de Ursbeke, et de eo quod equi sui possunt ire in nemore ducis ibidem, in terra wassembergensi”, of in vertaling: “uit het land van Wassenbergen, trouw aan de hertog van het huis van Ursbeke, en over het feit dat zijn paarden daar in het bos van de hertog kunnen gaan, in het land van Wassenberg” (GALESLOOT, 1865). De vermelding van het recht van de ‘paardengang’ in het bos van de Hertog van Wassenberg werd ook weer vermeld in de eerder genoemde registers van 1374, 1396 en 1404. Aan de Aldeborg werd in deze jaren het recht op het laten van grazen van paarden wellicht niet alleen op de Meinweg uitgeoefend maar ook in de bossen van de heer van Wassenberg, en er kan dus voorzichtig

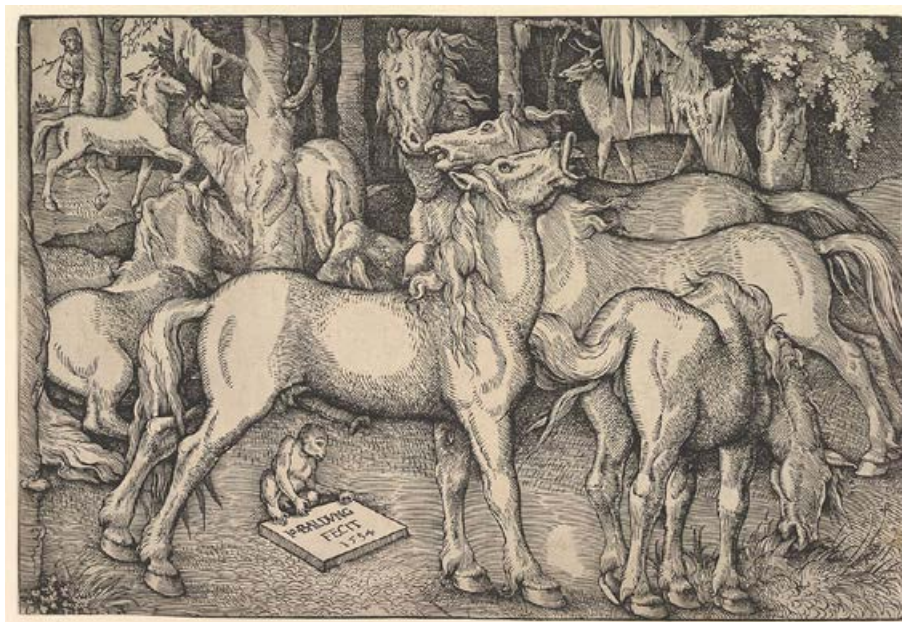

geconcludeerd worden dat het recht van paardengang in de 14^e eeuw op twee plaatsen werd uitgeoefend: in het domeinbos van Wassenberg door Steven van Orsbeke (en vermoedelijk eerder door Johannes van Rismulen) en op de Meinweg door Everard van Heinsberg. In 1441 wordt het leengoed van Arsbeck dan overgedragen aan Willem van Vlodrop inclusief “de stoot van den wilden perden up den walde”. Niet duidelijk is of dit betrekking heeft op het domeinbos van Wassenberg of op de Meinweg of op beide, maar in 1502 wordt het recht weer expliciet vermeld voor de Meinweg en is dan verbonden aan het leen van de Aldeborg. Het is waarschijnlijk dat de Hertog van Gulik in 1659 zijn claim op het recht op begrazing met vrijlopende paarden op de Meinweg hieraan ontleend heeft.

Meerlebroek

Het recht van paardengang was in de 15^e eeuw ook verbonden aan de zogenaamde ‘Grote Hoeve’ te Belfeld, zo blijkt uit een akte van 16 april 1456 (VANNER, 1985). Arnold, Hertog van Gelre, verklaart daarin dat Sijbert van Kessel gevraagd had beleend te worden met de Grote Hoeve te Belfeld “streckende an dat Merlenbroick mit allen sijnen tobehoir, peerdenstoet ende wiltbaen nyet dairvan uitgescheiden” teneinde deze hoeve aan zijn dochter Catharina te kunnen overdragen [figuur 8]. De hertog wilde aanvankelijk echter van geen belening weten, “soe wij meynen ons die perdenstoet, wiltbaen ende herlicheit toebehoeren”. Na vonnis van de leenmannen werd Catharina uiteindelijk toch met de hoeve beleend, “beheldlich ons den perdenstoet, wiltbaen ende herlicheit”, tenzij Catharina binnen twee jaar kon bewijzen, “dat sij totter perdenstoet ende wiltbaen

FIGUUR 6
Locaties waar ‘wilde’ paarden in de 15^e-17^e eeuw in en nabij Limburg werden gehouden. De grijze stippen geven locaties weer die niet in de tekst besproken worden. De gekleurde gebieden representeren het grondgebied van verschillende graafschappen en hertogdommen rond 1500. Kaart gemaakt met QGIS op basis van GIS-bestanden van STAPEL (2023).

FIGUUR 7
'Wilde' paarden vrij
rondlopend in het
bos, hetgeen ook een
jachtterrein lijkt te
zijn. Let op de man en
het Edelhert (*Cervus
elaphus*) op de achter-
grond. Gravure van
Hans Baldung, 1534
(afbeelding: publiek
domein).

vorder gerechtigd weren". Dit bewijs werd kennelijk niet geleverd, want bij een volgende leenverheffing in 1465 werd uitdrukkelijk gesteld dat de "perdenstoot" nog steeds aan de hertog toebehoorde. De hertog had in dit geval zijn aanspraak weten te effectueren.

'EQUOS SILVESTRES' IN GELDERLAND

Het Nederrijkswald bij Nijmegen was in de eerste helft van de 14^e eeuw eveneens leefgebied van 'wilde' paarden. Blijkens een in de 19^e eeuw verloren gegane rekening werden in 1340 zeventien veulens gevangen en ten behoeve van de Hertog van Gelre verkocht. Een speciale hertogelijke beambte, de "custos vagorum equorum" ("de toezichthouder op de zwervende paarden"), was belast met het beheer en de exploitatie van deze in het wild levende paarden (Nijhoff, 1830). Een dergelijke beambte had de Graaf van Gelre ongeveer vijftig jaar eerder ook in het zogenaamde Berlewalde, waarschijnlijk gesitueerd in de onmiddellijke omgeving van Lochem in de Achterhoek (GROENEWOUDT & KEUNEN, 2008), blijkens de grafelijke rekening van 1294/1295: aan een "servo custodiendi equos silvestres" ("toezichthoudende bediende van wilde paarden") werd drie malder rogge uitgekeerd. Vanaf Berlewalde gaat de beschrijving terug naar het zuiden. In het Zieuwent (ook wel 'Zywande' of 'Synwede') tussen Ruurlo en Lichtenvoorde kwam in de 15^e eeuw het recht van paardengang namelijk eveneens voor. Gerard van Diepenbroek droeg in een akte van 9 september 1439 aan het klooster Nazareth bij Bredevoort over "mijne wilde perde all alzo ic die ghaende hadde op datum dessen brieffs in den Zywande" (VENNER, 1985). Zo'n vijftig jaar later, in 1486, bracht Herman van Middachten in een geschil met de marke van Ruurlo naar voren dat hij als bezitter van het goed Harreveld gerechtigd was hout te kappen in het Zieuwent. Als bewijs

noemde hij de voornoemde akte uit 1439. Het klooster Nazareth had naar zijn zeggen wel bijna 40 jaar onweersproken "die peerde ind den ghanc ghebruyct" en omstreeks 1478 "die voorsseyde peerde mytter weideganck" verkocht aan Evert van Heteren, de rechtsvoorganger van Herman van Middachten. De marke van Ruurlo antwoordde dat het recht van paardengang niet impliceerde dat het de bezitter ervan ook toegestaan was om hout te kappen in de marke, "want der noch wal meer is die daer peerde ende ander haeve inne ghaende hebbet die daer niet in gherechtighet en sijnt". In het bos Zieuwent hadden derhalve niet één maar verscheidene personen of rechtspersonen het recht van paardengang en werd er ook andere

'have' geweid, maar het recht om paarden te houden betekende niet vanzelfsprekend dat de houder van dit recht ook gerechtigd was tot gebruik van andere hulpbronnen in het gebied.

'VAGI EQUI' IN NOORDRIJN-WESTFALEN

In de Achterhoek steekt het onderzoek de grens naar Duitsland over om vervolgens verder naar het zuiden af te zakken. Het is altijd de vraag hoever je dan naar het oosten en noorden moet; uit Duitsland zijn vele tientallen referenties naar 'wilde' paarden bekend. De opsomming ervan wordt hier vrij beperkt gehouden, maar uit bijvoorbeeld het Merfelder Bruch bij Dülmen is veel bekend over het fokken van 'wilde' paarden, tot in de 19^e eeuw aan toe. Uit de omgeving van Münster is het recht in de 14^e eeuw ook vermeld. Daar heeft een zekere Herman het recht op "vagi equi venatio dicta wiltforst" ("zwervende paarden in het jachtdomein genaamd Wiltforst", KRUMBHOLTZ, 1913) en is sprake van "silvestres equi, sive indomiti, dicti Wilde Pferde" ("wilde paarden, oftewel ongetemde, die 'Wilde Pferde' genoemd worden", NIESERT, 1832). Dichter bij de Nederlandse grens ligt het Liesner Wald bij Stadthoorn. De inwoners van deze stad moesten bijdragen aan het afschermen van het Liesner Wald ('Lisner Brook') om te voorkomen dat de aldaar gehouden 'wilde' paarden zouden uitzwermen naar Vreden en zelfs naar Twente: "daß dero Wildpferde außer der Lyßtener nach Vreden und so forthür nach die Twentschen Quartiere nicht abstreichen, sondern in der Wilnuß alda gehalten werden". De 'wildernis' moest worden voorzien van een 'Landwehr', bestaande uit dichte hagen op aarden wallen en begeleid door diepe greppels om te voorkomen dat de kostbare landbouwgronden schade opliepen die door de eigenaar van de paarden vergoed zou moeten worden. In het verleden was het

blijkbaar ook voorgekomen dat de ‘wilde’ paarden zelfs Winterswijk bereikten: “daß die Wildpferde nacher Vreden auch Wenterschwich heran dadurch streichen”; VOGT, 1980). De paarden konden dus, wanneer ze uit de omheinde wildernis ontsnapten, ver uitzwermen over het landschap.

Rutger van der Horst droeg op 25 juli 1295 de helft van zijn wilde paarden in het bos van de Graaf van Kleef bij Hiesfeld over aan de commanderij te Welsheim, samen met de weidegang die ‘wiltbant’ heette. In de overdrachtsacte luidt het: “medietatem omnium equorum meorum indomitorum gressum in nemore domini ... comitis Clevensis iuxta Histvelde habencium circumcirca (simul[?]) cum gressu pastus sive pascue eorundem qui gressus wiltbant vulgariter appellatur”, oftewel “De helft van al mijn ongetemde paarden die grazen in het bos van de heer ... dat de Graaf van Kleef heeft in de buurt van Hiesveld samen met het grasland of de weidegang daarvan welke gewoonlijk ‘wiltbant’ wordt genoemd” (VENNER, 1985). Hieruit blijkt dat in de ‘wiltbant’ (= jachtgebied) ook ‘wilde’ paarden werden gehouden, net zoals op de Meinweg en in het jachtdomein Wiltforst bij Münster.

De opgetekende landrechten van het land van Wachtendonk uit het begin van de 17^e eeuw laten eveneens een dergelijke combinatie van functies zien (JANSSEN DE LIMPENS, 1965). Bij de vermelding van de ‘wyldtbane’ gelegen ten oosten van Wachtendonk onder Tönisberg is aangegeven: “ende dar mach oock een heer van Wachtendonck wilt pert ende stoit in halden ende anderen niemants end quemen einige vriedme peert daerbinnen, die niet Wachtendoncksche, Geldesche, Kempesche, Aldenkerksche off Newkerksche weren, die mach men zu Wachtendonk opdrieven end alsus die alste aen de Heeren van Wachtendonck gebracht end der haver alsus gehalden”. Dat laatste wordt niet vermeld door VENNER (1985). Het betekent de facto dat de heer het alleenrecht had binnen de wildbaan op het laten grazen en fokken van ‘wilde’ paarden. “Vriedme peert” die op een of ander wijze binnen de wildbaan geraakten en niet afkomstig waren van de buurgemeenten, mochten naar Wachtendonk worden opgedreven en overgedragen worden aan de heer van Wachtendonk. De dieren moesten dus herleidbaar zijn naar hun eigenaren en waren dus waarschijnlijk gebrandmerkt of van een ander merk voorzien. Net zoals in het Liesner Wald kwam het dus klaarblijkelijk voor dat ‘wilde’ paarden ontsnapten uit omheinde gebieden. Ook uit Engeland is bekend dat dergelijke zwervende paarden een belangrijke bron van nieuwe ‘gratis’ paarden waren voor landheren wanneer ze op hun domein belandden (CLARIDGE, 2017).

In het Duisburger Wald bezaten niet alleen de Hertog van Berg en twee kloosters het recht op het laten grazen van vrij rondlopende paarden, maar was dit bovendien verbonden aan acht riddermatige goederen, de zogenaamde ‘Stroetberechtigden’ (FERBER,

1892). Ook hier is dus te zien dat net als in het Berlewalde in de Achterhoek het recht in een bepaald gebied niet altijd exclusief voorbehouden was aan de landsheer of zijn vervanger ter plaatse, maar ook toekwam aan andere hooggeplaatste personen, zij het dat deze een beperkt vooraf vastgesteld aantal paarden mochten houden. In 1695 beklagde Keurvorst Johann Wilhelm zich over het feit dat de greppels en omheiningen in het Duisburger Wald slecht onderhouden waren en

dat het niet de Wolven waren die grote schade toebrachten aan de kudde, maar dat dat gebeurde omdat de paarden die uitbraken opgejaagd werden, soms met de dood tot gevolg, of dat hun veulens verloren gingen bij de dracht of bij de geboorte. Behalve schade aan de landbouwgronden was er dan dus ook aanzienlijke schade aan de kudde zelf wanneer de paarden uitbraken (FERBER, 1892).

Net als in het Duisberger Wald en Berwalde liepen in het Kliebbruch bij Krefeld ‘wilde’ paarden van verschillende eigenaren door elkaar. Een akte van 27 februari 1288 vermeldt dat Dirk, heer van Meurs, en zijn broer verklaarden, dat zij hun ‘wilde’ paarden, “equos nostros silvestres” die zij hielden, voor een periode van tien jaar met die van de abdij Meer in het gebied bij elkaar zouden laten lopen (VENNER, 1985). Opvallend is dat veel van de thans Nederlandse streken waar sprake was van het houden van ‘wilde’ paarden in het verleden behoorden tot het Graafschap, later Hertogdom Gelre [figuur 6]. Dat geldt eigenlijk alleen niet voor de Meinweg die eerst tot het Hertogdom Brabant behoorde en later tot het Hertogdom Gulik. Wachtendonk, thans gelegen op Duits grondgebied, behoorde in het verleden overigens ook tot Gelre. De graven en hertogen van Gelre hechtten blijkbaar veel belang aan het fokken van paarden in de wildernis. Ook in het Hertogdom Kleef lijkt dat het geval te zijn geweest: ‘wilde’ paarden zijn daarvan bekend uit het Duisburger Wald, Hiesfeld en het hier niet besproken Till.

CONCLUSIES

Het houden van ‘wilde’ paarden, vooral dus merries en hun veulens, in de vrije natuur in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd is in Europa een wijdverbreid fenomeen geweest en zeker ook in Limburg en directe omgeving gepraktiseerd. Met zekerheid kan gesteld worden dat er in Limburg in deze tijden geen echt wilde paarden voorkwamen. Wanneer ‘wilde paarden’ uit middeleeuwse en vroegmoderne documenten gebruikt worden om een referentie te creëren voor natuur zonder enige menselijke invloed,

FIGUUR 8
Het Meerlebroek, hier op een uitsnede van een kaart van Pierre Mortier uit circa 1700. Het betreft een moerassig gebied tussen Venlo en Roermond aan de oostzijde van de Maas.

is dat een miskenning van de historische realiteit. De wildernis werd wel degelijk geëxploiteerd door mensen en het laten grazen en fokken van ‘wilde’ paarden maakten daar een essentieel onderdeel van uit. Deze dieren werden bewust in heide- en bosgebieden en in uiterwaarden gehouden en waren een integraal onderdeel van het middeleeuwse en vroegmoderne landbouwsysteem. Het landschap waar de ‘wilde’ paarden in vertoefden was allesbehalve een maagdelijk natuurlandschap, noch waren de kudden

die er rondliepen vrij van menselijke beïnvloeding. De kudden werden intensief beheerd, beschermd, bijgevoerd en geëxploiteerd. Dat betekent geenszins dat begrazing met vrijlopende paarden een slecht plan is. Als het bijdraagt aan verbetering van de biodiversiteit kan het alleen maar worden toegejuicht. Maar tegelijkertijd moet moderne, ‘natuurlijke’ begrazing door ‘wilde’ paarden beschouwd worden voor wat het is: een in ere hersteld relict van eeuwenoude landbouwpraktijken, en daar is niks mis mee.

Summary

‘WILD’ HORSES IN LIMBURG IN THE 9TH TO 17TH CENTURIES: A REFERENCE FOR NATURE CONSERVATION?

Part 1: Historical sources

This article discusses historical references to ‘wild’ horses in the province of Limburg and neighbouring areas. The oldest references to ‘wild’ horses in currently known sources from Limburg date from the 14th century; references from the neighbouring province of Gelderland and the German state North Rhine–Westphalia are slightly older, dating from the 13th century. All sources indicate that these ‘wild’ horses were not truly wild, but rather free-roaming herds that had an owner and were probably bred for mainly agricultural purposes. Grazing and breeding took place in the ‘wilderness’, often common land that

was less suited to other agricultural purposes. The right to graze and breed horses was reserved for the territorial lord, who could transfer this right to his vassals. The use of historical references to wild horses as a basis for fully natural habitat management practices without human intervention is thus a misrepresentation of historical reality, as the herds of ‘wild’ horses were intensively managed and exploited. This is not to say that horse grazing in nature conservation areas is a bad idea, but it should be recognised that it is in fact a reinstated agricultural practice of keeping and breeding workhorses.

Literatuur

- CLARIDGE, J., 2017. The role of demesnes in the trade of agricultural horses in late medieval England. *Agricultural History Review* 65(1): 1-19.
- CLUTTON-BROCK, J., 1992. Horse power. A history of the horse and the donkey in human societies. Natural History Museum Publications, London.
- DAVIS, R.H.C., 1987. The warhorses of the Normans. In: R.A. Brown, *Anglo-Norman Studies X. Proceedings of the Battle Conference*. The Boydell Press, Woodbridge: 67-82.
- DOORNINCK, P.N. VAN, 1898. Het oudste leenactenboek van Gelre 1326. Naar het oorspronkelijke handschrift. Gebroeders van Brederode, Haarlem.
- FERBER, H., 1892. Das Gestüt der wilden Pferde im Duisburger Walde. In: *Düsseldorfer Geschichtsverein. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins. Jahrbuch der Düsseldorfer Geschichtsvereins*, Band 6. Buckdruckerei Ed. Lintz, Düsseldorf: 69-116.
- GALESLOOT, L., 1865. Le livre des feudataires de Jean III duc de Brabant. L'Académie Royale de Belgique, Brussel.
- GERHOLD, D., 1993. Packhorses and wheeled vehicles in England, 1550-1800. *Journal of Transport History* 14(1): 1-26.
- GODERIE, R., J.A. LENSTRA, M. UPADHYAY, R. CROOIJMANS & L. LINNARTZ, 2015. Aurochs genetics, a cornerstone of European biodiversity. Stichting Taurus / Rewilding Europe, Nijmegen.
- GROENEWOUDT, B.J. & L.J. KEUNEN, 2008. ‘Berlewalde’: een verdwenen Achterhoekse wildernis. Vitruvius 2(5): 10-17.
- HALL, S.J.G., 2005. The horse in human society. In: D.S. Mills & S.M. McDonnell (red.), *The domestic horse: the origin, development, and management of its behaviour*. Cambridge University Press, Cambridge: 23-32.
- HOVENS, J.P.M. & A.J.M. RIJKERS, 2013. On the origins of the Exmoor pony: did the wild horse survive in Britain? *Lutra* 56(2): 129-144.
- JANSEN DE LIMPENS, K.J.T., 1965. Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oudvaderlandsche recht. Derde reeks, nummer 20. Kemink en zoon N.V., Utrecht.
- KEEFER, S.L., 1996. Hwær cwom mearh? The horse in Anglo-Saxon England. *Journal of Medieval History* 22(2): 115-134.
- KRUMBHOLTZ, R., 1913. Westfälisches Urkundenbuch. Achter Band: die Urkunden des Bistums Münster von 1301-1325. Verein für Geschichte und Altertumskunde Westfalens, Münster.
- LENDERS, R., 2024. ‘Wild’ horses in medieval and early modern landscapes of Europe. *Landscape History* 44(2): 15-35.
- LENDERS, R., 2026. ‘Wilde’ paarden in Limburg in de 9^e tot de 17^e eeuw: een referentie voor natuurbeheer? Deel 2: toponiemen. *Natuurhistorisch Maandblad*, in druk.
- LINNARTZ, L. & R. MEISSNER, 2014. Rewilding horses in Europe. Background and guidelines – a living document. Rewilding Europe, Nijmegen.
- NIESERT, J.H.J., 1832. Münsterische Urkundensammlung. Volume 4. Wittneven, Coesfeld.
- NIJHOFF, I.A., 1830. Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden opgehelderd en bevestigd. Eerste deel. De toestand van Gelderland in de eerste helft van de veertiende eeuw. Nijhoff, Arnhem.
- OLSEN, S.L., 2006. Early horse domestication on the Eurasian steppe. In: M.A. Zeder, D.G. Bradley, E. Emshwiller & B.D. Smith (red.), *Documenting domestication. New genetic and archaeological paradigms*. University of California Press, Berkeley: 245-269.
- SCHILLER, K. & A. LUBBEN, 1887. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch IV*. J. Kühtmann Bremen.
- STAPEL, R., 2023. Historical atlas of the low countries: A GIS dataset of locality-level boundaries (1350-1800). *Research Data Journal for the Humanities and Social Sciences* 8(1): 1-33.
- VENNER, G.H.A., 1985. De Meinweg. Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied circa 1400-1822. Van Gorcum, Assen/Maastricht.
- VERA, F.W.M., 2000. Grazing ecology and forest history. CABI, Wallingford.
- VOGTT, H., 1980. Wildpferde im Lohner Liesner. Unsere Heimat. Jahrbuch des Kreises Borken 1980: 145-146.
- VUURE, C. VAN, 2005. Retracing the Aurochs: history, morphology, and ecology of an extinct wild ox. Pensoft, Sofia.